

Ragischs e responsablada

Patratgs per la votaziun federala

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **Tgi che legia ha segir survegnì da curt in carnet uffizial cotschen ornà cun cruschinas alvas che furman ina crusch gronda. Lez ha num "La nova Constituziun federala". En l'introducziun (p. 3) legiainsa: "En ella vegnan documentadas las valurs fundamentalas da la cuminanza dal stadi (...). (Ella) furma il fundament per noss stadi costituziunal liberal (...) ed il federalissem." Il text stimulescha da reflectar davart l'essenza da la Svizra.**

Ils chantuns èn pli vegls

Questa è ina "lia" (preamble) da chantuns suverans (art. 1 e 4). Lezs, almain ils plis, èn pli vegls che la confederaziun. Schizunt la naschientscha dal pli giuven, il Giura, ha restaurà en part il principadi dals uvestgs da Basilea, ils quals revevan là dal 13avel tschientaner fin dal 1792. "La confederaziun protegia l'existenza ed il territori dals chantuns. Midadas vi da l'existenza dals chantuns dovrà il consentiment dals votants e dals chantuns pertutgads e suenter er il consentiment dal pievel e dals chantuns" (art. 53); questa prescripziun n'è betg da memia, damai ch'ins discurra bler da reunir chantuns. Però danunder insumma derivan lezs? Dal 1991 vainsa commemorà la lia dal Rütli, atgnamain be ina da las ragischs istoricas da la Svizra. Tschellas emblid'ins savens; la principala è la Burgogna.

Ils ertavels da la Burgogna

Ils Burgognais, ina schlatta germana da gnanca 25'000 olmas cun 5'000 guerriers, aliada da l'Imperi roman, èn immigrads dal tschintgavel tschientaner en la Gallia, enturn il Lai da Genevra, e han tschernì lezza citad sco lur chapitala. Els han surpiglià fitg spert la cultura da la Gallia romana. Lur retg Gundabad (480-516) ha relaschà cudeschs da leschas ch'univan las isanzas germanas ed il dretg imperial roman. Ils Francs han conquistà il reginam da Burgogna en 687, però el è vegni restaurà dal 888. Las diocesas da Sion, Losanna (fin e cun Soloturn) e Genevra segiravan la persistenza spiertala era en lur parts germanisadas: "Soloturn discurra tudestg, però ses sentiment è evidentamain neolatin" (1). Dal 1032 è retg Rudolf mort senza ertavel. L'imperatur Conrad è vegni curunà retg da Burgogna a Payerne dal 1033; ses figl Henri è vegni proclamà ses successur a Soloturn dal 1038. Questa citad, lura las set lias dal Vallais, però cunzunt Friburg e Berna, duas fundaziuns dals

Zähringer en la Burgogna, han stgaffi l'intschess svizzer vers il nordvest ed il vest, accumulì dal 1536 cun la conquista dal Vad e dal Chablais e dal 1555 cun la spartiziun dal contadi da Gruyère. Berna, Friburg, Soloturn ed il Vallais, sco era s'enclegia Genevra, èn pia ils ertavels lontans da retg Gundabad.

Per ils linguatgs tradiziunals

Era la varietad etnica da la Svizra resulta da l'istorgia. L'art. 70 da la nova costituziun federala tracta manidlamain dals linguatgs. L'al. 2 prescriva ch'"ils chantuns (...) resguardan las minoritads linguisticas tradiziunals"; lura leg'ins che "la confederaziun sustegna ils chantuns plurilings tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas" (al. 3) e "mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua retorumantscha e taliana" (al. 4). L'art. 116 da la costituziun vertenta scriva "il rumantsch", l'art. 70 dal text reformà dentant "il retorumantsch", pia cun in'allusiun implicita a las variantas ladinas dal Friul e da las Dolomitas. L'adjectiv "tradiziunals" en quest connex excluda cleramain las minoritads stgaffidas da migraziuns novas. Avant dus onns en la Germania, nua che pievels autoctons (cunzunt ils Danais, Frisons e Sorabs) vegnan reconuschids e promovids, han ins discutà e lura sbittà l'idea d'in artigel costituziunal a favur da "las minoritads linguisticas"; la proposta na cuntegna lez adjectiv, perquai temev'ins pretensiuns dals immigrads tircs e curds. Schizunt tar la cumposiziun dal Tribunal federal svizzer, "l'autorità giudiziala suprema da la confederaziun", duai l'Assemblea federala prender "resguard sin ina represchentananza da las linguas uffizialas" (art. 188).

Las ragischs religiusas

Dal preamble vertent, quel dal 1874, ha il text reveid surpiglià t. a. l'emprima frasa, pia l'appel a "Dieu il tutpussent". Quai ha agità varsaquants parlamentars federals che vulevan stritgar lezza "floscla". Però l'enragischament da la Svizra en in passà da quindesch tschientaners na po tuttavia betg desister da la dimensiun spiritala. Il "Corriere della Sera" dals 27 da mars 1999 (p. 37) cite-scha il scriptur e reschissur da films Pier Paolo Pasolini (1922-1975), autur da poesias liricas en ladin furlan: "Jau sun anticlerical e na tem betg da dir quai. Dentant sai jau ch'i dat en mai duamilli onns da cristianissem, mes patrimoni da cuntegn e da stil. Jau fiss in nar sche jau negass lezza ferma forza en mai." Il pre-

ambel nov menziuna ina "responsablada envers la creaziun", pia envers insatge ch'è vegni creà; co u da tgi? Dal rest punctuescha l'art. 15 "la libertad da cretta e conscienza". "Nagin na dastga vegnir sfurzà (...) d'ademplir in'acziun religiosa u da suandar ina instrucziun religiosa" (al. 4); quai pudess signifitgar che ni ils geniturs ni la lescha da scola na dastgan sfurzar in uffant da frequentar il catechissem.

Chapir tschels emprendend lur linguas

"LQ" da chalonda avrigl (p. 18) ha preschentà il tom 1998/99 da las Annalas da la Nova societad helvetica (NSH(2). Lez volum cuntegna ina contribuziun da cuss. fed. Arnold Koller, il bap da la refurma costituziunala, davart "la coesiun interna dal pajais", in pensum fderal tenor l'art. 2-2 dal text nov. El definescha la Svizra "ina naziun da voluntad" ed era "ina naziun ch'emprenda, (...) il fritg d'in andament instructiv cuntinuà e savens dolurus (...). Rumantschs, Tessinai, Romands ed Alemans han sviluppà e sviluppeschan enavant lur atgnadad en bleras dumondas socialas e politicas (...). En la vita politica ans tschenta quai avant la sfida dubla da chattar concordanzas entras resguard vicendaivel" (pp. 73-74). Koller punctuescha pia ch'"ina naziun da voluntad vivia oravant tut da la voluntad da dialogar (...). Nus emblidain be memia tgunsch che mintga generaziun sto acquistar puspè la pasch e l'equiliber interius (...). Per dialogar bain, ston ins enonuscher e chapir in l'auter. Ina naziun da voluntad basegna la voluntad d'encleger Svizzers d'autra tschantscha e perquai d'emprender autras linguas naziunalas. Igl è important da tgirar il barat sur ils cunfins linguistics" (p. 77), quai en il senn da l'art. 70-2 da la costituziun nova: "La confederaziun ed ils chantuns promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas." L'editur dal tom, Roberto Bernhard (Winterthur), pretenda pia che l'instrucziun d'anglais en la scola primara turitgausa n'impedeschia betg d'"avrir ils spierts dals scholars per ils linguatgs ed il mund cultural neolatins (...) e d'avair quità per in access suffizient a las linguas naziunalas tradiziunals" (p. 101).

Ina gruppa grischuna emblidada

"Rumantschs, Tessinai, Romands ed Alemans": Koller ometta ils Grischuns da tschantscha taliana, schebain che gist lezs, sco ils Rumantschs, meritan ina nota fitg buna per il studi d'auters linguatgs svizzers. Il tom da la NSH als dat

il pled. Prof. Fernando Iseppi (Brusio/Cuira) descriva lur situaziun en ina contribuziun ordvart instructiva (pp. 163-169). Lez cudesch gida pia a far palaisa gist quella gruppa etnica svizra ch'ins enonuscha il pli pauc. Avant blers onns ha cuss. fed. Rudolf Gnägi barmier, en visita uffiziala a Puschlav, drizzà il pled a la giuventegna da las scolas... en dialect bernais (quai n'è betg ina sgnocca!).

In naziunalissem rumantsch?

Il parsura da la NSH, Jachen Curdin Arquint, deditgescha a l'istorgia dal spiert rumantsch in essai per tudestg (pp. 143-158) ch'el sez, ensemen cun Gabriela Holderegger, resumescha lura per rumantsch: "Sa basond sin funtaunas ch'el ha tschernì da la letteratura rumantscha, tschertga l'autur d'examinar impuls naziunal(istic)s en connex cun la tgira e cun la defaisa dal rumantsch" (p. 161). Sia contribuziun citescha tocs da valor, ils ins fitg populars, sco "Chara lingua" da Gudench Barblan (1860-1916), auters pauc enonuschents, sco in text dal 1938 da R. G. Caminada (1876-1962), uvestg da Cuira dal 1942. Però datti insumma poesias senza maletgs e mitus? Ins dubita sch'ins dastgia vairamain bullar sco "naziunalistica" questa fascinanta visiun da l'avat en "Il cumin d'Ursera" da Muoth (1844-1906) (ortografia originala):

*E durant ch'el cavalcava,
E durant ch'el ponderava,
Tgei masiras sein de prender
Per il vegl romonsch defender,
El quittava ded udir
Sia mumma leu bargir
Entafuns il lac sper via -
Larmas spir malenconia
D'ina mumma che lamenta
Ch'ella seigi maltractada
Dals affonts e bandunada.*

Nossa responsablada

Nus stuain anc turnar tar il text da cuss. fed. Koller per commentar in davos punct da sias externaziuns, numnamain in renviament a la "Decleraziun universal da las responsabladas umanas" elavurada "d'anteriurs schefs da stadis e regenzas, t. a. Kurt Furgler, per cumpletter la Decleraziun da dretgs umans da las Naziuns unidas" (p. 75). Gist la nova Constituziun federala stipulescha: "Mintga persuna (...) contribuescha tenor sias pussaivladads ad ademplir las incumbensas en il stadi ed en la societad" (art. 6). Pliras giadas dispon'la: "La confederaziun re-

lascha prescripziuns", cunzunt per ademplir l'allusiun dal preamble a la "responsablada envers la creaziun". Lezzas duain segirar "la protecziun da l'uman e da ses ambient natiral cunter effects nuschaivels u mulestus" (art. 74), "la protecziun da las auas, la garanzia da la quota commensurada da l'aua restanta" (art. 76), "la protecziun da la fauna e flora", il mantegniment da "lur spazis da viver en la varietad natirala" (art. 78) e "la protecziun dals animals" (art. 80).

Senza duairs èn ins pers

"Tgi che na resenta nagins duairs, quel na tutga tar nagin, quel è pers. Tgi che nun ha nagins duairs, n'ha nagina patria. E tge patria, sche betg la mia?" (p. 322). Uschia finescha il tom da la NSH. Lezzas frisas concludan la resumaziun redigida d'Arquint e Holderegger per il sulet text dialectal dal volum, ils patratgs dal scriptur turitgais Walter Zellweger (pp. 318-321). Tant el sco ils plis collavuradors da las Annalas 1998/99 han resenti il duair da scriver lur contribuziun. I vala la paina da leger e meditar lez cudesch avant la votaziun federala dals 18 d'avrigl.

(1) Fritz René Allemann, 25mal die Schweiz. Minca (Piper) 1968, p. 225
(2) Roberto Bernhard (ed.), Nationalismen. Hinweise für die Zukunft. Aarau (Sauerländer) 1998